

Kur'an'ın Ahlâkî Tefsirinin İmkânı (Yeni Bir Tefsir Türü Teklifi)

Adil Bor *

Öz

Hakkaniyet, emniyet ve adaletin büsbütün kaybolduğu, insan haysiyetinin alenen çığnınmaya başladığı bir ortamda miladi 7. asrın başında Mekke'de nazil olmaya başlayan Kur'an-ı Kerim, Allah'a kul olmayı, dünyayı imar vazifesini hakkaniyet ve liyakat çerçevesinde gerçekleştirmeyi ve emaneti ehline vermeyi talep etmekteydi. Bu yüce değerlerin anlaşılması ve yaşanması için ilk tefsirlerde öncelikle Kur'an'ın dil yapısı ile fikhî ve kelâmî yönü üzerinde duruldu ve bu dönemde önemli metinler kaleme alındı. Ancak çok yönlü tefsir çalışmalarına rağmen Kur'an'ın ana eksenini oluşturan ahlâkî boyutuyla ilgili müstakil bir tefsir türü çalışılmadı. Bu makalede, ahlâkî mahiyeti, Kur'an'ın ahlâkî boyutu, Kur'an'ın tümünü kapsayan ahlâkî tefsirin imkânı gibi hususlar ele alınarak bu yeni tefsir türü teklifte bulunulmuştur. Keza çalışmada Kur'an'ın ahlâkî tefsirini mümkün kılan temel dayanakların neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Ahlâkî tefsirin imkânı ve lüzumu ile ilgili Kur'an başta olmak üzere sünnet, klasik ve çağdaş tefsirler ve konuyla ilgili yapılan diğer ilmî çalışmalardan toplanan veriler üzerinde analizler yapılarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma neticesinde yeni bir tefsir türü olarak Kur'an'ın ahlâkî tefsirinin mümkün olduğu anlaşılmış, bu yeni tefsir türünün dinî değerleri insana ve topluma ulaştırmada çok daha etkili olacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Tefsiri, Ahlâkî Tefsir, Değerler, Bireysel Ahlâk, Toplumsal Ahlâk.

* Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Haseki Dini Yüksek İhtisas Merkezi, ORCID: 0000-0002-8784-5035, adilbor@hotmail.com

The Possibility of an Ethical Exegesis of the Qur'an (Proposal for a New Kind of Exegesis)

Abstract

The Qur'an was revealed during seventh century, in Mecca, in a time where truth, safety, and justice were lacking, and human dignity was unprotected. In the Qur'an, Allah demands mankind to be a servant to Him, to develop the world with justice, and keep on to one's trust. To understand and bring these great values into the lives of people, many have studied the linguistical structure; jurisprudential and theological aspects of the Quranic text have been analyzed. Despite a myriad of studies in Qur'anic sciences, there has been no study on Qur'anic ethics (akhlāq), which forms the main axis of the Qur'an. In this article, I have analyzed the essence of and the Qur'anic perspective on akhlāq, and whether or not it is plausible to introduce a so-called tafsr al-akhlāqī i.e. ethical exegesis. For the possibility of an ethical Quranic exegesis, I analyzed several sources like the Qur'an, the Sunnah, classical and modern Qur'anic exegeses, and also relevant scientific articles in the field. As a result of this study, I have concluded that an ethical exegesis as a subcategory of Qur'anic commentary is possible, and also necessary to effectively convey the religious values of the Qur'an to individuals and society.

Keywords: Qur'an Exegesis, Ethical Exegesis, Values, Individuals, Social Ethics.

صلاحية التفسير الاخلاقي للقران (طرح جديد في التفسير)

المخلص

بدأ نزول القرآن الكريم في مكة مع بداية القرن السابع للميلاد، في بيئة ضاعت فيها العدالة والأمن والإنصاف بشكل تام، وانتهكت فيها كرامة الإنسان بشكل علني. كان مطلوب القرآن من المخاطبين أن تكون العبودية فقط لله وأن يقوموا بوظيفتهم في عمارة العالم بالحق وبإداء الأمانة إلى أهلها وفي سبيل فهم هذه القيم السامية وعيشتها؛ تمّ التركيز أولاً على فهم التركيب اللغوي للقران الكريم وجوانبه الفقهيّة وأصول الدين. ومن خلال هذه المساعي العلمية قد أنشئت المتون الأساسية في تلك المجالات إلا أنه على الرغم من دراسة أوجه التفسير المتعددة هذه، لم يتم دراسة تفسير مستقلّ محوره الرئيسي البعد الأخلاقي. في هذه المقالة، تمّ التعريف بماهية الأخلاق، البعد الأخلاقي للقران الكريم، وإمكانية التفسير الأخلاقي الذي يشمل القرآن الكريم بأكمله، كنوع جديد من التفسير ولزوم هذا التفسير كذلك تم التوقف على الركائز الأساسية التي تجعل التفسير الأخلاقي للقران الكريم ممكناً، وقد أريد التوصل إلى نتيجة حول إمكانية وضرة التفسير الأخلاقي من خلال تحليل المدارك التي جمعت من القرآن الكريم والسنة، بالإضافة للتفسير التقليديّة والمعاصرة والدراسات العلميّة الأخرى. وفي خلاصة البحث تبين أنّ التفسير الأخلاقي للقران الكريم كنوع جديد من التفسير كان ممكناً، بل وسيكون هذا التفسير أكثر فاعلية وتأثيراً في إيصال القيم الدينية إلى الإنسان والمجتمع.

الكلمات المفتاحية: تفسير القرآن الكريم، التفسير الأخلاقي، القيم، الأخلاق الفردية، الأخلاق الاجتماعية.

Giriş

Kur'an-ı Kerim nazil olmadan önce Hicaz bölgesi de dâhil olmak üzere dünyada fikrî ve ahlâkî sorunlar yaşanmaktaydı. İran bölgesinde genel anlamda Zerdüştlük inancı hâkim olmakla birlikte Maniheizm de etkiliydi. Bizans'ın hâkimiyetinde olan Suriye ve Mısır bölgelerinde insanlar kilise baskısı altında ezilmekteydi. Öyle ki insanın özgür olmadığı, saygınlığının zedelendiği, dahası köleleştirildiği, çeşitli adaletsizliklerin yaşandığı ve ahlâkî değerlerin yozlaştığı bir dünya söz konusuydu. Bu sebeple toplumlarda genel anlamda korku ve endişe hâkimdi. Adalet yerine haksız uygulamalar sürüp gitmekte ve güçlü olan zayıfa tahakküm etmekteydi. Bütün dünya milletleri ahlâkî ve insanî açıdan bir çöküntü içerisindeydi.¹ Böyle bir atmosferde Kur'an'ın nazil olmaya başlamasıyla insanlar yeni bir dil ve kavram haritasıyla buluştu.² İnsana artık sadece Allah'a kul olmayı öğütleyen, hakkın, adaletin ve güvenin hâkim olduğu, insan onurunun korunduğu ve temel haklarda herkesin eşit kabul edildiği tevhit merkezli ahlâkî bir inanç ve anlayış takdim edildi.

Kur'an'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber, bir taraftan Kur'an'ın içerdiği ahlâkî değerleri yaşarken diğer taraftan da halkı bu değerlere davet etmekteydi. Söz konusu davete icabet eden sahabe, Kur'an'ın öğütlediği, Hz. Peygamber'in de söz ve davranışlarıyla güzel örneklerini ortaya koyduğu ahlâkî ilkeleri yaşamaya başladı. Kısa bir süre sonra Medine ve Mekke'de tevhit anlayışını önceleyen, ahlâkî değerleri esas alan bir toplum inşa edildi. Birkaç yıl içerisinde ırkları ve renkleri farklı olmakla birlikte Kur'an'ın sunduğu değerler öncülüğünde Hicaz bölgesinin dışında da Müslüman toplumlar oluşmaya başladı. Bu hususta zaman zaman ciddi zorluklarla karşılaşılmasına rağmen bu durum onbinlerce insanın İslâm ile kucaklaşmasına engel olmamıştı.

İslâm'ın Hicaz bölgesi dışına taşmasıyla birlikte Kur'an ile ilgili ilmî faaliyetler de hız kazanmıştır. İlk önce Kur'an'ın dil yapısı ile ilgili Nahiv, Sarf ve Belâgat gibi alanlarda çalışmalar yapıldı. Bu çerçevede Kur'an'ın anlaşılması zor olan kelimelerini açıklayan sözlükler yazıldı. *Ma'âni'l-Kur'an* ve *Mecâzu'l-Kur'an*, *İ'râbu'l-Kur'an* ve *Müşkilü'l-Kur'an* türü eserler kaleme alındı. Bu çalışmaların yanı sıra Kur'an'ın kelami, fikhî, tasavvufî ve edebî yönüne ağırlık veren tefsirler ortaya çıktı. Taberî tefsiri gibi ansiklopedik eserler kaleme alındı.

¹ Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-sîre* (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1994), 30-31.

² 'Hâlıl Ebû 'Avde, *et-Tatavvuru'd-delâlı beyne's-şî'ri'l-câhilî ve luğati'l-Kur'ân* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1980), 537-539.

Kur'an'ın daha çok kelâmî ve düşünce boyutuna önem veren Maturîdî'nin (ö.333/944) *et-Tevilât*'ı gibi eserler yanında, Kur'an'ın edebî ve belagat yönüne ağırlık veren *el-Keşşâf* gibi kurucu tefsir metinleri ortaya konuldu. Uzun bir süre tefsir çalışmaları bu tefsirlerin ihtisarı veya şerhi şeklinde devam etti. Bu çok yönlü tefsir çalışmalarına rağmen ne yazık ki Kur'an'ın ahlâkî boyutunu ortaya koyan derli toplu bir tefsir çalışması henüz yapılmış değildir. Hatta tefsir ile ilgili dar anlamda "*Ahkâmü'l-Kur'an*" gibi eserler yazılmasına rağmen "*Âyatu'l-ahlâk*" gibi spesifik çalışmalar yapılmamıştır.

Günümüzde ise tefsir çalışmaları ilmî, içtimâî ve makâsîdî tefsir türleriyle zenginleşerek devam etmektedir. Kur'an'ın ahlâkî yönüyle ilgili olarak süre tefsiri,³ belli konularda âyetlerin ahlâkî açıdan değerlendirilmesi,⁴ Kur'an kıssalarının ahlâkî boyutu⁵ ve Kur'an dilinin ahlâkî oluşuyla⁶ ilgili ilmî çalışmalar yapılmıştır. Böylece tefsir alanında Kur'an'ın ihtiva ettiği konular ve kavramlarla ilgili ciddi ilmî çalışmalar yapılmış ve hiç de az olmayan bir literatür oluşmuştur. Bu kadar çok çalışmaya rağmen Kur'an'ın omurgasını oluşturan ahlâkî mihvare koyan müstakil ve mütekâmil bir tefsir çalışması yapılmamıştır.⁷ Bu durum aynı zamanda tefsir alanında hâlâ bir boşluğun bulunduğu anlamına gelmektedir. Tefsir alanında böylesine önemli bir eksikliğin varlığına dikkat çekmek maksadıyla bu çalışmamızın alana somut bir katışı sunması beklenmektedir.

"*Kur'an'ın Ahlâkî Tefsirinin İmkânı*" adını verdiğimiz bu çalışma çerçevesinde ahlâkın mahiyeti, Kur'an'ın ahlâkî boyutu, ahlâkî tefsirin mümkün olup olmadığı yönünde bir inceleme yapılmıştır. Ahlâkî bir tefsirin ortaya konulmasında Kur'an ve Sünnet başta olmak üzere klasik ve çağdaş tefsirler yanında ilgili ilmî çalışmalardan istifade edilmiştir. Söz konusu kaynaklar analiz edilerek bir sonuca varmaya çalışılmıştır. Bu tarz bir çalışma ile tefsirin sadece Kur'an'ın lugavî, fikhî, kelâmî, içtimâî, ilmî ve işârî boyutuyla sınırlı kalmayıp ilk âyetten son âyete kadar Kur'an'ın tevhid ve ahlâk merkezli tefsirinin mümkün ve hatta gerekli olduğuna dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bu tarz bir tefsirin

³ Şahin Güven, *Erdemli Toplumun İnşası (Hucurât Süresi Tefsiri)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2019).

⁴ Mehmet Kaya, "Kur'an'da Gençler Aracılığıyla Verilen Ahlâkî Mesajlar" *Uluslararası Gençlik ve Ahlâk Sempozyumu* (Sinop: İkizler Matbaası, 2016).

⁵ Fatma Yılmaz Abacı, *Kur'an Kıssalarının Ahlâkî Boyutu* (Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁶ Cüneyt Eren, "Kur'an Ahlâkî Olarak Kinâye", *Diyanet İlmî Dergi* 46/2 (2010), 97.

⁷ Mu'tezz el-Hatîb, "Âyâtü'l-ahlâk 'inde'l-mufessirîn", *Journal of Islamic Ethics*, 1 (2017): 83-121.

metodolojisi ve uygulamasının müstakil ve mufassal çalışmaları hak ettiğini düşünmekteyiz.

Şu hususu vurgulamakta yarar vardır ki Ahlâkî tefsir, işârî/tasavvufî tefsirden farklıdır. Ahlâkî tefsir, öncelikle tevhid ve ahlâk ekseninde birey ve toplumu Kur'an ile buluşturmayı amaçlarken, işârî/tasavvufî tefsir daha çok nefis terbiyesiyle ilgilenen kişinin Kur'an okuduğunda kalbine vaki olan ve Kur'an'ın zahirine aykırı olmayan anlamdır.⁸

1. Ahlâk Kavramı ve Ahlâkî Tefsir

Ahlâkın mahiyetinin tam olarak ortaya konulabilmesi için öncelikle ahlâk kelimesinin sözlük anlamının ele alınmasında fayda vardır. Sözlükte *h-l-k* harfleri, tabiat, yaratma, güzellik,⁹ bir şeyin miktarını belirleme ve bir şeyin pürüzsüz olması anlamlarına gelmektedir. Bu anlamda insanın karakteri (seciye) *huluk* kelimesi ile ifade edilmektedir.¹⁰ Öte yandan haleke/خلق filinin mastarları olan el-halku/الْحَلْقُ ve'l-hulku/الْحُلُقُ kelimelerinin, eş-şerbu/الشَّرْبُ ve'ş-şurbu/الشُّرْبُ kelimelerinde olduğu gibi asli manaları aynı olsa da el-halku kelimesi, göz ile görülebilen şekil ve görüntüler için kullanılırken; el-hulku kelimesi, basiret yoluyla idrak edilebilen kuvvet ve mizaç (seciyye) gibi manaları ifade etmektedir.¹¹ Cahiliye döneminde de ahlâk kelimesi, her ne kadar genel anlamda huy ve karakter anlamında kullanılmışsa da; daha çok “iyi huylu, hoş geçimli” manasını ifade etmiştir.¹²

Terim olarak ahlâk kelimesi, kasıt ve düşünme olmaksızın insanî birtakım davranışları gerçekleştirilmeye iten ve insan yapısında var olan bir özelliktir. Bu durumda ahlâkî, kızma, korkma, gülme, sevinme ve üzülmeye gibi insan fitratında var olan tabii nitelikler ve eğitim yoluyla kazanılan vasıflar olarak ayırmak

⁸ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.), 2: 261.

⁹ Ferâhidî, Ebû 'Abdurrahmân Hâilî b. Aḥmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-ayn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 7: 4:151.

¹⁰ İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Makâyisu'l-luġa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 2: 214.

¹¹ İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. sâvan Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 297.

¹² Tarafe b. el-Abd b. Sufyan el-Bekrî el-Vâilî, *Divânu Tarafe b. el-Abd*, thk. Mehdî Muhammed Nureddin (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2002), 49. Söz konusu kaynakta, خالط الناس بخلق واسع... لا تكن كلبا علي الناس تهر “İnsanlarla Güzel ahlâkla iletişim kur. İnsanlara hırlayan köpek gibi olma” şiirinde huluk kelimesi واسع kelimesiyle nitelenerek güzel ahlâk anlamında kullanılmıştır.

mümkündür. Ancak eğitim ve terbiye yoluyla kazanılan vasıflar tekrar ettikçe tabii ahlâka dönüşmektedir.¹³ Fakat Gazzâlî'nin de (ö.505/1111) belirttiği üzere insan fitratından kaynaklanan davranışlar, akla ve İslâmî değerlere uygunsuz güzel ahlâk, değilse kötü ahlâk olarak nitelendirilmektedir.¹⁴ Bununla birlikte bir davranışın güzel ahlâk olarak değerlendirilmesi için bahsedilen özelliklere ek olarak söz konusu davranışın düşünmeden kolaylıkla gerçekleşmesi gerekmektedir.¹⁵ Buna göre bir davranışın ahlâkî sayılabilmesi için cömertlik, iffet ve hayâ gibi insan fitratında var olan melekeler niteliğinde olması zorunludur. Aksi takdirde utanmadan dolayı kişinin yüzünün kızarması, korkudan renginin sararması ve herhangi bir sebepten dolayı gülmesi gibi arızı durumlar ahlâk kapsamında değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla huy, tabiat ve seciye (karakter) olarak da ifade edilen ahlâkı, insan benliğinde yerleşik olan, düşünmeden davranışların kolaylıkla meydana gelmesine etki eden bir özellik¹⁶ şeklinde tanımlamak mümkündür. Özellikle olumlu anlamda insandan meydana gelen davranışların yaratılış manasında olan huluk kelimesiyle ifade edilmesi, söz konusu niteliklerin insan davranışlarında ete kemiğe büründüğüne ve âdeta onun yaratılışının bir parçası haline¹⁷ geldiğine işaret etmektedir.

Ahlâk insan fitratında yerleşik olan fitrî ahlâk ve çevrenin etkisiyle kazanılmış olan kesbî ahlâk¹⁸ olmak üzere ikiye ayrılır. Fitrî ahlâk, insanın yaratılışında var olan, azlık ve çokluk açısından insandan insana değişebilen ahlâktır. Bir hadiste *“İnsanların madenler gibi olduklarını görürsünüz. Cahiliye döneminde iyi karakterli olanlar Müslüman olup İslâm'ı kavradıklarında da iyidirler”*¹⁹ ifadesi fitrî ahlâka işaret etmektedir. Başka bir rivâyette geçen emânet (duygusu) insanların kalplerinin derinliğine kök salmıştır. Kur'an inmesiyle

¹³ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tehzîbü'l-ahlâk*, thk. İmâd el-Hilâlî (Beyrut: Menşurâtu'l-Cümel, t.y.), 265.

¹⁴ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâu 'ulûmiddin* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985), 3: 56.

¹⁵ Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-'Arabî, t.y.), 89.

¹⁶ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak ilmi ve İslâm ahlâkı* (Ankara: Nur Yayınları, 1991), 14.

¹⁷ Mâverî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdülhalîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, t.y.), 6:61.

¹⁸ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslâm Ahlâkı*, 16.

¹⁹ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi 'u 'ş-şâhîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut.: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, t.y.). “Fadâilu's-sahabe”, 4.

insanlar onu okudu ve sünnetten emânetin mahiyetini öğrendiler.²⁰ Bu ifadeler, emanete sahip çıkmanın fitrî olduğunu işaret etmektedir. Hz. Peygamber, bir gün Münzir b. Azir'e, "Sende Allah'ın sevdiği, hilim ve sabırlı olma hasletleri vardır" der. Bunun üzerine Münzir, "Bunlar, bende var mıydı yoksa sonradan mı oluştu?" diye sorması üzerine Hz. Peygamber, "*Bunlar daha önce sende vardı.*" cevabını verir.²¹ Bu hadis de ahlâkın fitrî oluşuna örnektir. Özellikle Hz. Peygamber'e iyilik ve kötülüğün ne olduğu sorulduğunda, "*İyilik güzel ahlâktır. Kötülük ise vicdanı rahatsız eden ve insanların görmesini istemediğin şeylerdir.*"²² şeklinde cevap vermesi de ahlâkın fitrî oluşuna delalet etmektedir. Ayrıca bu hadiste vicdan ile ahlâk arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. Çünkü vicdan, insan fitratında var olup insan davranışlarının iyi veya kötü olduğuna hükmeden önemli bir özelliktir. Ancak ahlâktan farklı olarak vicdan sadece kişinin davranışlarını değil, başkalarının fiillerinin de ahlâkî olup olmadığına hükmeder. İnsanın olumsuz davranışlardan ötürü zaman zaman kendisini ve başkasını yargılaması vicdanın bir eseridir.²³

Kesbî ahlâk ise çevreden kazanılan ahlâkî değerlerdir. İnsan, yapısı gereği güzel şeylere (hayır) talip olup çirkin ve zararlı şeylerden (şer) kaçınır. Ancak bu durumda bir şeyin iyi veya kötü olmasının ölçütünün ne olduğu şeklinde bir soru akla gelebilir. Bu da doğru davranışı kötü olandan ayıran bir ölçünün varlığını gerekli kılmaktadır. İşte ahlâk ilminin tam da böyle bir misyonu söz konusudur. Zira ahlâk ilmi, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayıran, insanların birbirleriyle ilişkisini düzenleyen ve neyin yapılabileceğini neyin yapılmaması gerektiğini belirten bir ilimdir.²⁴ Başka bir ifadeyle ahlâk ilmi, insanın yaratılış gayesini tanımaya, insana yetenek ve gücünü erdeme ulaştıracak şekilde kullanılmasına öncülük eden ilimdir. İnsanın (yaratılış) amacına ulaşması ahlâk ilminin ilkelerine uymakla mümkün olabilir.²⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki ahlâkın oluşumunda felsefeciler ile fikir

²⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Zühery b. Nâir, (Beyrut: Dâru't-Tavka, 1422). "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-kitâbi ve's-sünne", 96.

²¹ Ebû Dâvut, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.), "Kitâbü'l-Edeb", 40.

²² Müslim, "Kitâbu'l-birr", 45.

²³ Celal Büyük, *Ahmed Hamdi Akseki'nin Ahlak Felsefesinde Vicdan ve Ahlâkî Müeyyide* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi matbaası, 2019), 27-52.

²⁴ Ahmed Emîn, *Kitâbu'l-ahlâk* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 1931), 14.

²⁵ Abdurrahmân Şeref, *Ahlak İlmi* (İstanbul: Elis Yayınları, 2012), 17.

adamlarının ortaya koydukları öğretiler etkin olsa da asıl belirleyici unsur din ve peygamberlerden öğrenilen emir ve nehiylerdir.²⁶

İslâm'da ahlâkın esasını Kur'an ve sünnet oluşturmaktadır. Bu sebeple Kur'an ve sünnetin ahlâkî değerlerinin ortaya konulması için ilk günden itibaren dil ve anlam eksenli birçok tefsir çalışması yapılmıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere bu yoğun çalışmalara rağmen şimdiye kadar Kur'an'ın ahlâkî tefsirinin tanımı yapılmadığı gibi baştan sona kadar tevhid ve ahlâk eksenli bir tefsir çalışması da yapılmış değildir. Bu durumda tabii olarak "Kur'an'ın ahlâkî tefsiri nedir?" ve "Böyle bir tefsire ihtiyaç var mıdır?" şeklinde birtakım sorular akla gelmektedir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Kur'an'ın nüzulünün temel nedenlerinden biri ahlâkî konularda insana öncülük etmek ve bu yöndeki rehberlik ihtiyacını gidermektir.

İnsanın saadeti için ahlâkî değerlere ihtiyaç vardır. Özellikle günümüzde teknolojinin gelişmesiyle insanın mahrem hayatına ulaşmak kolaylaşmış ve aile mahremiyetinin gizliliği kalmamıştır. ortalığa saçılmıştır. Böyle bir ortamda insanlığın ahlâkî değerlere her zamankinden daha çok ihtiyacı bulunduğu aşikârdır. O halde insanların anlayacağı dil ve kavramlar ile Kur'an'ın ihtiva ettiği varlık, birey ve toplumla ilgili ahlâkî değerlerin ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu da ancak Kur'an'ın tevhid ve ahlâk merkezli tam tefsirinin yapılmasıyla mümkün olacaktır.

Tefsir alanına ilişkin literatür tarandığında Kur'an'ın müstakil ve mütekâmil ahlâkî tefsirin tanınımının yapılmadığı görülmektedir. Tefsir alanına mahsus okumalarımızdan hareketle Kur'an'ın ahlâkî tefsirini şu şekilde tanımlamak mümkündür: Kur'an'ın ahlâkî tefsiri, sadece dil, belagat, fıkıh ve kelimâ yönü ağır basan bir tefsir olmayıp Fatıha sûresinden Nâs sûresine kadar müstakil olarak Kur'an'ın ahlâkî açıdan tefsir edilmesidir. Başka bir ifadeyle Kur'an'ın ahlâkî tefsiri, birey ve toplumun dünyayı imar vazifesini tevhid ve ahlâk merkezli bir yaklaşımla gerçekleştirmesini amaçlayan bir Kur'an okuma biçimidir. Bu yönüyle ahlâkî tefsir, şimdiye kadar ortaya konulan dil, belagat, irâb, fıkıh ve kelimâ ağırlıklı tefsir birikiminden farklı olarak Kur'an'ı tevhid ve ahlâk merkezli ele alan bir tefsirdir. Tarihî süreçte Kur'an etrafında oluşmuş söz konusu tefsir birikimi, teklif ettiğimiz ahlâkî tefsir türünün veri tabanı olarak düşünülebilir.

²⁶ Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 43.

2. Kur'an'ın Ahlâkî Boyutu

Kur'an'ın muhatabı insandır ve bütün dil örgüsü doğrudan veya dolaylı olarak insanla ilgilidir. Kur'an aynı zamanda ahlâkın tekâmülünü hedef alan bir sürecin devamıdır. Hz. Peygamber'in güzel ahlâkî inşa etmek için değil, güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildiğini belirtmesi, bu sürecin ilk nebiden başlayıp diğer nebilere devam ettiğine işaret etmektedir.²⁷ Kur'an'da ahlâk kelimesi her ne kadar çoğul kipinde geçerse de biri; “âdet ve gelenek”, diğeri de “ahlâk” manasında olmak üzere iki yerde (eş-Şu'arâ 26/137; el-Kalem 68/4) ahlâkın tekil formu olan huluk kelimesi geçmektedir. Ayrıca Kur'an'da birr, takvâ, hidâyet, sıdk, salih amel, hayır, mâruf, ihsan ve istikamet gibi güzel ahlâkî ifade eden kelimeler yer almaktadır. Buna karşılık Kur'an'da ism, dalâl, fahşâ, münker, bağy, seyyie, hevâ, israf, fîsk, fücûr, hatîfe, zulüm gibi kötü ahlâkî ifade eden kelimeler de²⁸ geçmektedir.

Ahmet Naim'in (1872-1934) “İslâm dini hakikaten ahlâk dinidir ve İslâm dininin gayesi insanın ahlâkını güzelleştirmek ve temiz kılmaktır”²⁹ şeklindeki tespiti, Kur'an-ahlâk ilişkisinin ne denli yüksek bir düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350), “Dinin tümü güzel ahlâktır”³⁰ sözü de bu ilişkinin hangi seviyede olduğunu göstermektedir. Aslında din ile ahlâkın ya da diğeri bir ifadeyle Kur'an ile ahlâkın bu kadar iç içe geçmesinde garipsenecek bir durum söz konusu değildir. Çünkü Kur'an'ın ahlâkî değerleri insan fitratıyla uyumludur.³¹ Bu sebeple insan fitratı ile dinî öğretiler birbirleriyle tezat teşkil edemez.³² Öyle ki eğitim ve çevre insanı olumsuz yönde etkilemezse, insanın Allah dışında başka bir mabuda yönelmesi mümkün olmaz.³³ Kur'an'ın öncelikle insanın fitrî yapısını korumayı amaçlaması da buna

²⁷ Celaleddin Vatandaş, “Kur'an'ın Hayata Müdahalesi” (Birey ve Toplumu İnşası), *XI. Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 185.

²⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 2:10-14.

²⁹ Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, 43.

³⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Medâricu's-sâlikîn*, thk. Muhammed el-Mu'tasibillah (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 2003), 3: 292.

³¹ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İtticahâtu't-tefsîr fi'l-Karni'l-İsrîn* (Rıyâd: Dirâsâtu idâreti'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâi ve'l-irşâd, 1406), 2:571.

³² Muhammed Mutevellî eş-Şarâvî, *Tefsîru's-Şarâvî* (Mısır: Metâbiu ahbârî'l-yevm, 1997), 15: 491.

³³ Ömer b. Süleyman b. Abdullah el-Aşkar, *el-Akide fi'l-Allah* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1999), 91.

matuftur.³⁴ Bu yönüyle insan fıtrâtı ve Kur'an, İslâm ahlâkının temel kaynakları niteliğindedir. Bu da ahlâkî değerlerin salt akıl yoluyla değil Kur'an'ın da esas alınmasının lüzumuna işaret etmektedir.³⁵ Nitekim Kur'an öncelikle tevhid ve ahlâk merkezli birey ve toplumu oluşturmayı amaçlamaktadır.

3. Ahlâkî Değerler

Kur'an, varlığı, insanı ve toplumsal hayatı ilgilendiren ahlâkî ve insanî değerleri içermekte, insanın, Allah ile ilişkisi başta olmak üzere insanın insanla, insanın toplumla ve insanın kendisi dışındaki tüm canlılarla irtibatı hususunda öncülük etmektedir. Ancak konunun tüm boyutlarıyla ele alınması makalenin sınırlarını aşacağından bu başlık altında bireysel ve toplumsal ahlâkî değerlerden bahsedilecektir.

3. 1. Bireysel Ahlâkî Değerler

Kur'an'ın öncelikli maksadı tevhid anlayışına sahip erdemli bireyler inşa etmektir. Konunun daha iyi anlaşılması için Kur'an'ın Müslüman bireylerde bulunması istediği ahlâkî değerlerin bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

Genel anlamda Müslüman bireyler eğitimi önceler (en-Nahl 16/43). Ahlâk eğitimine önem verirler (et-Tevbe 9/122). Ahlâkî değerleri yaşama gayreti içinde olurlar (el-Beled 90/11-17; Muhammed 47/17; el-Leyl 92/4-10). Doğru yolda olmak için sürekli bir çaba içindedirler (Fussilet 41/6; Hûd 11/112). İffetli olurlar (en-Nûr 24/30-33; el-Müminûn 23/1-7) ve nefsanî arzularına hâkim olmaya gayret ederler (en-Naziât 79/40-41; Sad 38/26; en-Nisâ 4/135). Kötü duygularına hâkim olma çabası içinde olurlar (Âl-i İmrân 3/134). Dürüstlüğü esas alırlar (et-Tevbe 9/119; el-Ahzâb 33/70; ez-Zümer 39/33). Mütevazı ve kibar olurlar (Lokman 31/19; el-Furkân 25 /63). Yargılarken çok dikkatli davranırlar (el-Hücurât 49/6; en-Nisâ 4/94). Önyargıdan kaçınırlar (el-İsrâ 17/36). Sabırlıdırlar (en-Nahl 16/127; el-Müddesir 74/6; Âl-i İmrân 3/200; el-Bakara 2/214). Güzel örnek olmaya çalışırlar (el-Ahkâf 46/25; el-Ahzâb 33/21; es-Saff 61/14). Davranışlarında dengelidirler (el-İsrâ 17/110; er-Rahmân 54/7-8-9). Kaliteli işleri gerçekleştirmeye önem verirler (Hûd 11/7; el-Kefh 18/7; el-Mülk 67/2). Güzel

³⁴ İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, (Tunûs: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 1: 668.

³⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Muhammed Abdullah Dırâz, *Dustûru'l-ahlâk fi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1973), 5-53.

işlerde yarışır (el-Bakara 2/148; el-Mâide 5/48). Güzel yiyeceklerden yerler (el-Bakara 2/168; el-Mâide 5/4). Adaletle hükmederler (el-Bakara 2/282). Cömert davranırlar (er-Ra'd 13/22). İyiliği emreder ve kötülükten alıkoyarlar (Âl-i İmrân 3/104). İyiliğin hâkim değer olması için başkalarıyla yardımlaşır (el-Mâide 5/2). Allah'ın yarattıkları üzerinde tefekkür ederler (el-A'râf 7/185). En önemlisi her zaman Allah'ın rızasını gözetirler (el-Bakara 2/272; en-Nisâ 4/114).

Müslüman bireylerde bulunması gereken ahlâkî değerler yanında bir de Kur'an'ın kendilerinde bulunmamasını istediği nitelikler vardır. Bunları da kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:

Müslüman birey hayatına son vermez (el-Bakara, 2/195; en-Nisâ 4/29). Yalan söylemez (en-Nahl 16/105; el-Hac /30). Nifaktan kaçınır (el-Bakara 2/204-206). Söz ve eylemi arasında tezat olmaz (el-Bakara 2/44; es-Saff /2-3). Cimrilikten (el-Haşr 59/9; el-Bakara 2/278; en-Nisâ 4/38) ve israftan uzak durur (el-İsrâ 17/26-27). Gösteriş yapmaz (Lokman 31/18). Kibirten sakınır (el-İsrâ 17/38). Kendini beğenmekten kaçınır (en-Nisâ 4/49). Gücüyle ve ilmiyle iftihar etmez (el-Kehf 18/32-42; el-Kasas 28/78). Dünyaya gönül bağlamaz (el-Kehf 18/28; Tâhâ 20/131). Tamah ve kıskançlıktan kaçınır (en-Nisâ 4/54). Geçmiş üzülmeyen ve sahip olduğu imkânlarla böbürlenmez (Âl-i İmrân 3/153; el-Hadîd, /23). Zinaya yaklaşmaz (el-İsrâ 17/32; en-Nûr 24/2). İçkiden ve kötü alışkanlıklardan uzak durur (en-Nûr 24/37; el-Ahzâb 33/59; el-A'râf 7/137). Haksız kazanca buluşmaz (en-Nisâ 4/29; el-Bakara 2/275-276). Faiz ve tefecilikten uzak durur (el-Bakara 2/275).

3. 2. Toplumsal Ahlâkî Değerler

Kur'an'ın bir diğer amacı da erdemli toplumu oluşturmak ve bu hususta insana öncülük etmektir. Söz konusu toplumsal değerlerden bazıları şunlardır:

Emaneti ehline vermek (el-Bakara 2/283; el-Nisâ 4/58). Akitleri şüpheyi ortadan kaldıracak şekilde yapmak (el-Bakarâ 2/282). Sözleşmelere bağlı kalmak (el-Mâide 4/1). Şahitlikte dürüst davranmak (el-En'âm 6/152; en-Nisâ 4/135). Toplumsal barışı gerçekleştirmek (el-Hucurât 49/10; en-Nisâ 114). Birbirine merhametli davranmak (el-Fetih,48/29; el-Mâide 5/54; el-Beled 90/17). Köleleri özgürleştirmek (el-Bakara 2/177). Kötülüğü iyilikle karşılamak (er-Ra'd 13/22) ve ilmi yaygınlaştırmak (el-Mâide 5/67; et-Tevbe 9/122; ed-Duhâ 93/10-11). İyilik ve merhamet etmek, adaleti ikame etmek (en-Nahl16/90). Aile ziyaretlerini önemsemek (en-Nûr 24 /27-29-59-59). İletişimde kibar davranmak (el-Hucurât

49/2-4). En güzel üslubu kullanmak (el-İsrâ 17/53). Toplumsal davranış biçimlerine uymak (el-Mücâdele 58/11). Toplantıların gündemini hayırlı işler olarak belirlemek (el-Mücâdele 58/8).

Aynı şekilde Kur'an'ın toplumda bulunmamasını istediği kötü davranışlar söz konusudur. Bunlardan bazıları şunlardır: Haksız yere birinin canına kıymak (el-En'âm 6/151; el-Mâide 5/32; en-Nisâ 4/92-93; el-Bakara 2/175). Haksız yere başkalarının malına dokunmak (el-Mâide 5/38). İnsanları aldatmak (el-Mutaffin 83/1-2). Faizli alışveriş yapmak (el-Bakara 2/278). Emanete ihanet etmek (el-Enfâl 8/27). Haksızlık yapmak (Tahâ 20/111; el-Furkân 25/19). Başkasının hakkına saldırmak (el-Mâide 5/2). Rüşvet vermek (el-Bakara 2/188). Yalancı şahitlik yapmak (el-Hac 22/30). Başkalarının onurunu zedelemek (el-Hucurât 49/11). İftira atmak ve gıybet yapmak (el-Humeze 104/1) ve yargılamada adil davranmamak (el-Hucurât 49/6).³⁶

Kur'an'ın beyanı mesabesinde olan sünnette erdemli birey ve toplumun önemine dikkat çekilmektedir. Hz. Peygamber'in, "*Ben ancak güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim*"³⁷ hadisinde bahsedilen ahlâkî erdemler (mekârimu'l-ahlâk); kişinin, iç dünyasını olumsuz şeylerden arındırması ve eğitim yoluyla doğru bir düşünceyi inşa etmesi; düşüncede doğru ile yanlış, davranışta ise güzel ile çirkini birbirinden ayırt etmesidir. Keza iffetli davranarak şehvevi duygularını ıslah etmesidir. Kızgınlık gibi olumsuz duygulardan korunması ve cömert davranmasıdır.³⁸ Ayrıca Hz. Peygamber, "En çok kimi sevdiğimi ve kıyamet gününde konum olarak kimin bana daha yakın olduğunu haber vereyim mi?" şeklinde sorduğu bir soruya, "Ahlâkî değerler bakımından en iyi durumda olan, alçak gönüllü olan, ülfet eden ve kendisiyle ülfet peyda edilen kişilerdir"³⁹ şeklinde cevap vermesi de sünnetin ahlâkî boyutunu ortaya çıkarmaktadır.

Kur'an'da toplumun temelini oluşturan ailenin ahlâkî değerlerinden de bahsedilmektedir. Konunun aydınlanması için bunlardan bir kısmını zikretmekte fayda vardır. Ana ve babaya iyilikte bulunmak (en-Nisâ, 4/36; el-İsrâ 17/23-24). Çocukların yaşamasına önem vermek (el-İsrâ 17/31; et-Tekvîr 81/8-9-14). Ailenin ahlâkî değerlerini önemsemek (el-Ahzâb 33/59; et-Tahrîm 66/6). Ailede

³⁶ Abdullah Dirâz, *Dustûru'l-ahlâk fi'l-Kur'an*, 290.

³⁷ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kubrâ*, thk. Muhammed Abdükâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 10: 323.

³⁸ İsfahânî, *Müfredâtü'el-fâzi'l-Kur'an*, 47-48.

bulunması gereken ahlâkî değerlere sahip çıkmak (et-Tahrîm 66/5; el-Ahzâb 33/28-29) ve aile fertleri anasındaki ilişkinin ahlâkî değerlere uygun olmasını önemsemek (en-Nisâ 4/1). Ailede barışın ve sevginin hâkim olmasına önem vermek (er-Rûm 30/21) ve ailede istişareye öncelik vermek (el-Bakara 2/223).

4. Ahlâkî Tefsirin Temel Dayanakları

Ahlâkî tefsiri mümkün kılan birtakım dayanaklar söz konusudur. Kur'an'ın hidâyet boyutu, ubudiyet, nebilerin kıssaları, Allah'ın isimlerinin (el-esmâu'l-husnâ) Kur'an'da yoğun bir şekilde yer alması ve Kur'an üslubunun ahlâkî oluşu ve ahkâmın ahlâkî boyutu söz konusu esaslardan ön plana çıkanlardan bazılarıdır. Kur'an'ın bu yapısı ahlâkî bir tefsirin mümkün ve hatta gerekli olduğunu göstermektedir.

4. 1. Kur'an'ın Hidâyet Boyutu

Kur'an'ın temel amaçlarından biri, doğru bir varlık tasavvurunu oluşturarak insanın halifelik misyonunu hakkaniyetle yerine getirmesine öncülük etmektir. Kur'an'ın bu özelliğine, *“ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ”* *“Bu kitapta hiçbir şüphe yoktur. Bu kitap müttakiler için rehberdir.”* (el-Bakara 2/2) âyetinde dikkat çekilmektedir. Söz konusu âyette geçen “huden” kelimesi dalâletin zıddı, doğru yolda olmak, beyan etmek ve sevdiği birisine hediye takdim etmek anlamlarına gelmektedir.⁴⁰ Ayrıca “huden” kelimesi, kibar bir şekilde yol göstermek, kalpteki aydınlık, “basiret”, delil, hedefe ulaştırıcı yol, söz ve davranışta⁴¹ şirk başta olmak üzere büyük günahlardan sakınmak ve erdemli bireylerin (müttakîn) çalışmalarına öncülük etmek⁴² manalarına da gelmektedir. Hüden kelimesi bu zengin anlam içeriğinden dolayı Kur'an'ın önemli niteliklerinden biri olmuştur.⁴³ Ancak belirtmek gerekir ki Kur'an'ın öncülüğü her açıdan mükemmel olduğu *إِنَّ هَذَا* *“Muhakkak bu Kur'an, insanları en doğru yola iletir”* (el-İsrâ17/9) âyetinde sarahaten ifade edilmiştir. Bu âyette bahsedilen en doğru yol ve yöntemden maksat İslâm dini,⁴⁴ Kur'an'ın farklı üsluplarıyla akıllara nüfuz

⁴⁰ Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 7: 4: 77.

⁴¹ İsfahânî, *Müfredâtü'l-fâzi'l-Kur'an*, 1.60.

⁴² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1: 233.

⁴³ Ferâhî, Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ferâhî Ensârî, *Müfredâtü'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 329.

⁴⁴ Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşâni* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, t.y.), 1:392.

etmesi ve ahlâkî değerlerdir.⁴⁵ Başka bir ifadeyle Kur'an'ın hidâyeti, birey, aile, toplum ve insanlığın faydasına olana bütün konularda öncülük etmesidir.⁴⁶ Şunu da ifade etmek gerekir ki Kur'an'ın rehberliği, sadece ahlâkî değerlerle sınırlı olmayıp insanın düşünce problemlerinin çözümünü ve merhameti de kapsadığı, *“Kur'an müminler için şifâ ve rahmettir. Zalimlerin de ancak zararlarını artırır”* (el-İsrâ 17/82) âyetinden anlaşılmaktadır. Çünkü âyette bahsedildiği üzere Kur'an'ın şifa oluşu, zihinleri putperestlikten ve cahiliye ahlâkından arındırmak anlamındadır. Kur'an'ın merhameti ise düşünce ve ahlâkî değerlerin oluşumunda öncülük rolü üstlenmektedir.⁴⁷ Fakat önemli olan bütün bunların, *“أَفَرَأَى بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ”* *“Yaratan Rabbinin adıyla oku”* (el-'Alak 96/1) âyetinden de anlaşıldığı üzere Allah adına ve tevhid ekseninde yapılmasıdır. İlk nazil olan bu âyet, Allah dışındaki bütün ilâhları terk etmeyi⁴⁸ ve Allah'ın adıyla varlığı ve insanı okumayı emretmektedir.⁴⁹ Bu aynı zamanda kulluğun da bir ifadesidir. Aslında insanın yaratılış maksadının da Allah'a kulluk olduğu, *“وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ”* *“İnsanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”* (ez-Zâriyât 51/56) âyetinde ifade edilmektedir. Allah'a kul olmak, Allah'ın emirlerini kabul etmek, zararın ve yararın Allah'tan geleceğine inanmak⁵⁰ ve bunu dinî davranışlarla ortaya koymaktır.⁵¹ Allah'a kulluk en yüce makam ve en önemli ahlâkî değerdir. Özellikle Hz. Peygamber'in birçok âyette (el-'Alak 96/ 9-10; (el-İsrâ,17/1) “Allah'ın kulu” olarak nitelemesi bu hikmete mebni olsa gerektir.

4. 2. Allah'ın İsim ve Sıfatlarına Sıklıkla Vurgu Yapılması

Kur'an'ın ahlâkî tefsirinin mümkün olduğunu gösteren delillerden biri de Kur'an'da yoğun bir şekilde Allah'ın sıfatlarının yer almasıdır. Allah'ın isimlerinden Kur'an'da bu yoğunlukta bahsedilmesi tesadüfi değildir. Nitekim bu güzel ilahi isim ve sıfatların insanın bireysel ve toplumsal tekâmülüyle yakından ilgisi vardır. Çünkü Allah'ın isim ve sıfatlarındaki derin manaların idraki

⁴⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, 15: 40.

⁴⁶ Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed, *Zehretu 't-tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, t.y.), 8:341.

⁴⁷ Ebû Zehra, *Zehretu 't-tefâsîr*, 8:442.

⁴⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü 'l-ħadîs* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 1: 317.

⁴⁹ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi 't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1424), 11:601.

⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, 27:25.

⁵¹ Muhammed Emîn b. Abdullah el-Urumî, *Hadâiku'r-rûh ve'r-reyhân fi rivâyi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Hâşim Muhammed Alî b. Hüseyin Mehdi (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 28:25.

edilmesi; kalbe imanın yerleşmesine, ihlase, aklın, kalbin ve vicdanın olumsuz düşünce ve duygulardan temizlenmesine vesile olur.⁵² Allah'ın isim ve sıfatları aynı zamanda mükemmelliğin farklı ifadeleri olup ve bütün bunların tecelli ettiği aynalar mesabesindedir.⁵³ Söz konusu varlığın bir parçası olan insan, beşer gücü nispetinde Allah'ın isimlerinin manalarından yararlandığı ölçüde kemale erer. İnsan, varlığın yaratıcısı olan zatın özel adı olan “Allah” lafzını anmakla O'nunla iletişim sağlar ve onun dışındaki varlıkların yok hükmünde olduğunu derinden hisseder.

Kur'an'da çokça tekrarlanan er-Rahmân ve'r-Rahîm isimleri Allah'ın sınırsız merhametine delalet eder. er-Rahmân'ın Allah'a has bir sıfat, er-Rahîm'in ise insanlar için de kullanılabilceği, er-Rahmân'ın büyük nimetleri, er-Rahîm'in küçük nimetleri ifade ettiği, er-Rahmân'ın dünyadaki ve er-Rahîm'in ise ahiretteki nimetlerle ilgili olduğu gibi tefsirler yapılagelmıştır. İnsanın bu isimlerin ahlâkî değerlerinden yararlanması, sadece Allah'a itimat etmesi, Allah'a şükretmesi, vesile kim ya da ne olursa olsun bütün nimetlerin Allah'tan olduğuna inanması ve insanlara karşı merhametli davranmasıyla gerçekleşir.⁵⁴ Böylece insan Allah'ın Kur'an'da zikredilen bütün isim ve sıfatlarından istifade ederek erdemli bir şahsiyet oluşturmaya muvaffak olur. Mesela insan, Allah'ın Gaffâr ismine yönelerek tevbe etmekle kendisinden payda olan günahları ortaya saçmamak, onları güzel davranışlara dönüştürmek, insanlardan sadır olan hataları onlara nasihat etmekle deşifre etmemek ve kendisine kötülük edenlere iyilik yapmak ve günahlarını örtmek⁵⁵ gibi yüce ahlâkî değerlerden istifade edebilir. Böylelikle insan Allah'ın bütün isimlerinin ahlâkî değerlerinden istifade ederek erdemli bir şahsiyet inşa edebilir.

Gazzâlî'nin “*el-Maksadu'l-Esnâ*” adlı eserinde, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili, “Kişinin kemali ve saadeti Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanması ve insanın tasavvur edebileceği kadar Allah'ın sıfatlarının manalarından istifade etmesi” şeklinde bir başlık açmaktadır. Bununla insanın Allah'ın isimlerinin ahlâkî boyutlarından istifade etmesine dikkat çektiğini söylemek mümkündür. Gazzâlî, bu başlık altında insanın, Allah'ın sıfatlarının anlamlarından yararlanmadığı takdirde bu yöndeki nasibini kaybedeceğini belirtir. Bu sebeple insanın imkân dâhilinde

⁵² Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasîtu* (Beyrut: er-Risâle, 1987), 64.

⁵³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn*, 1:418.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsûf es-Senûsî el-Hasenî, *Şerhu'l-esmâi'l-husnâ*, thk. Nezzâr Hammâdî (Beyrut: Müessesetü'l-ma'ârif, 2008), 27-28.

⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu'l-esmâi'l-husnâ*, 34.

Allah'ın sıfatlarının deruni anlamlarından yararlanması ve içerdiği ahlâkî değerleri yaşaması gerektiğini söyler.⁵⁶ İzutsu'nun (ö.1993), "Kur'an'ın hiçbir kavramı Allah kavramından bağımsız değildir. İnsanın ahlâkî ile ilgili bütün nitelemeler ilâhî sıfatların birer yansımasıdır. Dolayısıyla insanın ahlâkî, Allah'ın ahlâkî yapısına dayanmaktadır."⁵⁷ şeklinde özetlediği tezi, Gazzâlî'nin bu yöndeki söylemini destekler mahiyettedir. Ancak belirtmek gerekir ki insan, Allah'ın en güzel isimlerinin (el-esmâu'l-husnâ) mana ve mefhumundan yararlı olsa da Allah ile arasında bir benzerlik olmaz. Zira Allah'ın bir benzeri yoktur (eş-Şu'arâ 26/11). Bu izahattan hareketle, Allah'ın Kur'an'da yoğun bir şekilde zikredilen isim ve sıfatlarının mevcudiyetinin Kur'an'ın baştan sona ahlâkî tam bir tefsirinin sadece mümkün değil aynı zamanda elzem olduğunu da zımnen ifade ettiğini söylemek mümkündür.

4. 3. Hz. Peygamber'in Ahlâkî Boyutunun Bir Model Olarak Sunulması

Kur'an'ın ahlâkî tefsirini mümkün kılan dayanaklardan biri de Hz. Muhammed'in (s) ahlâkî yapısıdır. Kur'an'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber Kur'an'ın maksadını en iyi anlayan ve içerdiği değerleri en üst seviyede yaşayan bir rehberdir. Bu yönüyle Hz. Peygamber'in hayat tarzı ve söylemleri Kur'an'ın içeriğinin ve ahlâkî değerlerinin birer göstergesidir. Hz. Peygamber'in ahlâkî boyutuna, وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ “*Elbette sen yüce bir ahlâk üzeresin*” (el-Kalem 68/4) âyetinde de işaret edilmektedir. Âyette bahsedilen yüce ahlâk, İslâm dini, Kur'an ahlâkını yaşama, Allah'ın emirlerine teslim olma ve Allah'ın dostlarıyla, çocuklarla, aileyle ve hulasa tüm insanlarla iyi geçinmek olarak tefsir edilmiştir.⁵⁸ Hz. Aişe (ra) Hz. Peygamber'in ahlâkî kendisine sorulduğunda; “*Onun ahlâkî Kur'an'dı*”⁵⁹ diyerek net ve belîğ bir şekilde verdiği cevap da Kur'an'ın muhtevasının ahlâk olduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in, لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ “*Andolsun ki, Resûlullah, sizin için güzel bir örnektir*” (el-Ahzâb 33/21) âyetinde bir rol model olarak takdim edilmesi de Kur'an'ın ahlâkî

⁵⁶ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-Maksadu'l-Esnâ fi şerhi ma'ânî esmaillahi'l-husnâ*, thk. Bessâm Abdulvahhab el-Câbî (Beyrut: Dâru İbn Hazım, 2003), 45-47.

⁵⁷ Tohihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, Çev.: Salahattin Ayaz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 58-59.

⁵⁸ Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Tevilâtu ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2005), 10:136-137.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 23:529-530.

boyutuna işaret etmektedir. Zira bu âyette Hendek savaşında Hz. Peygamber'in mücadele ahlâkı başta olmak üzere bir bütün olarak Hz. Peygamber'in ahlâkî vasıflarının model alınması istenmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber'in *üsv*e olarak takdim edilmesi, akıl, idrak, ibadet, sabır, dürüstlük, cömertlik, şükür, zahitlik, tevazu, şefkat, merhamet, adalet, affetme, akrabalarla iletişim halinde olma, iktisatlı davranma, beşerî ilişkiler ve benzeri ahlâkî konularda zirvede olmasından kaynaklanmaktadır.⁶¹ Hz. Peygamber'in "*Ben güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildim*"⁶² ifadesi de nübüvvetin temel maksadının güzel ahlâkın tamamlanması olduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu hadisten de anlaşıldığı üzere risâletin amacı ahlâkî değerleri sıfırdan inşa etmek olmayıp noksan kalanları tamamlamaktır. Çünkü Kur'an'ın ilk muhatapları ahlâkî değerlerden tümüyle yoksun değildiler. Cömertlik ve cesaret başta olmak üzere misafirperverlik, yoksul ve çaresizi korumak, hilm, sabır, metanet, affetme, vefakârlık, şeref ve yerine göre tevazu gibi birçok ahlâkî değere sahiptiler.⁶³ Kur'an ile birlikte mevcut ahlâkî değerlere ek olarak tevhid başka olmak üzere (el-İhlâs 112/1-4) emanete riâyet etme, iffetli olma, huşu içinde namaz kılma, akitlere bağlı kalma ve infakta bulunma gibi ahlâkî değerler de tavsiye edilmiştir (el-Müminûn 23/1-11).

Öte yandan Kur'an, Hz. Peygamber'i, şahsiyetini tevhid ve ahlâk ekseninde inşa ederken, -beşer olarak bireysel ve sosyal konularda içtihadta bulunurken- kendisinden sudur eden zelle mesabesindeki hataları düzeltmek için de zaman zaman uyarmaktadır.⁶⁴ Kur'an'da bu yönde birçok uyarı mevcuttur. Konunun izahı için birkaç âyet zikretmekle yetineceğiz.

Bedir esirleri konusunda Hz. Peygamber sahabe ile istişare ederken bir kısmı esirlerin öldürülmesinin daha doğru olacağını söyler. Bazıları ise fidye karşılığında serbest bırakılmalarının daha isabetli olacağını belirtir. Hz. Peygamber fidye görüşünü tercih eder. Bunun üzerine nazil olan, "*Yeryüzünde küfrün belini kırıncaya kadar, hiçbir nebiye esir alması yaraşmaz. Siz geçici*

⁶⁰ Kasimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Mehâsinü't-te'vil*, thk Muhammed Bâsî 'Uyûnu's-sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418), 8:51.

⁶¹ İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdülmün'im el-Yûnusî ve İbrâhîm 'Atve 'İvaz (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1973), 2:398.

⁶² Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 10:323.

⁶³ Mustafa Çağrıncı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri* (İstanbul: KURAMER yayınları, 2017), 84.

⁶⁴ 'Uveyyîd b. Ayyâd b. Ayyîd el-Metrafi, *Âyâtü İtâbi'l-Mustafâ fi davi'l-ismetî ve'l-ictihâd* (Mekke: Mektebetü'l-Fehd, 2005), 114.

dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah (sizin için) ahireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir” el-Enfâl 8/67) âyeti, Hz. Peygamber’in bu uygulamasından dolayı ona itapta bulunur. Ancak söz konusu azarlama Hz. Peygamber’e mahsus olmayıp istişare ettiği Müslümanlar için de söz konusudur.⁶⁵ Tebuk gazvesinde ise Hz. Peygamber birtakım mazeretler ileri süren kişilere izin verir. Bundan dolayı “Allah, seni affetti. Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, sen yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?” (et-Tevbe 9/ 43) âyetinde uyarıldığı görülmektedir. Zemaşerî (ö.538/1144) bu âyette söz konusu edilen affin hatadan kinaye olduğunu açıklar.⁶⁶ Keza Abese sûresinin ilk dört âyeti Abdullah b. Ummi Mektûm ile ilgili olduğu söylenmektedir. Bir gün Hz. Peygamber İslâm’ı tebliğ etmek amacıyla Mekke’nin müşrik liderleriyle görüşürken Abdullah b. Ummi Mektûm onun yanına gelerek kendisini irşat etmesini ister. Ancak Hz. Peygamber söz konusu tebliğ ve davetten dolayı İbn Ummi Mektûm’a ilgi göstermez. Bunun üzerine inen âyetler Hz. Peygamber’e itapta bulunur.⁶⁷ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber’e itap ile ilgili olan âyetlerin de onun ahlâkî şahsiyetini inşa etmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Hz. Aişe’nin “onun ahlâkî Kur’an’dı” sözü de buna işaret etmektedir. Hz. Peygamber Kur’an ile o derece hemhal olmuştu ki onunla yatar ve onunla kalkardı; yatarken de uykudan kalkarken de Kur’an okurdu.⁶⁸

4. 4. Kıssaların Sıklıkla Referans Gösterilmesi

Ahlâkî tefsirin mümkün olduğunu gösteren kanıtlardan biri de Kur’an’da yoğun bir şekilde elçilerin ümmetleriyle yaşadıkları sorunlar ve gönderildikleri toplumların ahlâkî problemlerinden bahsedilmesidir. Kur’an’da geçmiş toplumlar, *ümme* (ç. *ümem*) kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu kelimeler, buldukları bağlama göre cemaat (Hûd 11/47), tür (el-En’âm 6/38), zaman (dönem) (Hûd 11/8; Yûsûf 12/45), din (ez-Zuhuruf 43/23), öncü ve bütün güzelliklerin kendisinde birleştiği salih kişi (en-Nahl, 16/120) ve bir şeyin temeli ve esası (Âl-i İmrân 3/7) anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak *ümme/ümem* ise din, mekân ve zamanın bir araya getirdiği topluluklardır. Bir araya

⁶⁵ Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *İtâbu’r-Resûl fi’l-Kurân* (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, t.y.), 47.

⁶⁶ Zemaşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eşkâvil fi vücûhi’t-te’vil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1407), 2: 274.

⁶⁷ Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *İtâbu’r-Resûl fi’l-Kurân*, 151.

⁶⁸ Bünyamin Erol, “Kur’an’da Ahlâkî değerler”, *XI, Kur’an Sempozyumu* (Ankara: Fecir Yayınları, 2007, 133-153.

gelmelerinin isteyerek veya zorunlu olması fark etmez.⁶⁹ Buna göre *ümem*, bir topluluğu bir araya getiren ve kendilerini diğerlerinden ayıran değerlere sahip topluluklara verilen cins isimidir.

Kur'an kıssalarında genel anlamda ahlâkî değerleri temsil eden peygamberler ile bu değerleri yitirmiş toplumlardan söz edilmektedir. Kur'an kıssalarının âyet sayısı yaklaşık olarak bin beş yüzdür. Bu rakam Kur'an'ın dörtte birine ve ahkâm âyetlerinin de üç katından fazlasına tekabül etmektedir.⁷⁰ Kur'an'da kıssalara bu kadar yoğunlukta yer verilmesiyle, insanlığın tarihî süreçte yaşadığı tecrübenin muhatapların istifadesine sunulması, bütün ilâhî dinlerin kaynağının ve temel ilkelerinin aynı olduğunun gözler önüne serilmesi amaçlanmış olmalıdır.⁷¹ Kıssalar aracılığıyla tevhit inancı, yeniden dirilme, nübüvvetin hakkaniyeti ve ahlâkî değerlerin yaşanması teşvik edilmektedir. Öte yandan kıssalarda toplumların çöküşüne zemin hazırlayan davranışlardan kaçınma mesajı da verilmekte⁷² ve adeta milletlerin sicilleri gözler önüne serilmektedir.⁷³ Kur'an'da kıssalara bu yoğunlukta yer verilmesi ahlâkî tefsirin hem mümkün hem de gerekli olduğunu göstermektedir.

4. 5. Kur'an Üslubunun Ahlâkî Oluşu

Kur'an'ın ahlâk merkezli tefsirini mümkün kılan hususlardan biri de Kur'an üslubunun ahlâkî olmasıdır. Kur'an'da açık bir şekilde ifade edilmeyen birçok konu kinâyeli bir üslupla muhataplara iletilmektedir. Kinâye üslubuyla, toplumda açık bir şekilde ifade edilmesinden hoşlanılmayan söz ve davranışlar üstü kapalı bir üslupla belirtilmektedir.⁷⁴ Örneğin, toplumda açık bir şekilde ifade edilmesi hoş karşılanmayan cinsel ilişki Kur'an'da, er-Refes, el-Libâs, el-Mubâşere, el-İfdâ, et-Tağaşşî, el-Lems, el-Mess, ed-Duhûl, es-Sırr, el-Hecru fi'l-medâci' ve et-Tams gibi kelimelerle söz konusu edilmektedir. İnsanın psikolojik halleri; parmakları ısırarak, parmaklarıyla kulaklarını tıkamak, elleriyle ağzını kapatmak, gerisin geriye dönmek, başını eğmek gibi kelime ve terkiplerle ortaya

⁶⁹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 23.

⁷⁰ Hasan b. Salih et-Hamîd, *Sünenullahi fi'l-umem*, (Mısır: Dâru'l-hedyi'n-nebeviyyi, 2011), 190.

⁷¹ Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî, *Fî Zılâli'l-Kur'an* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2004), 3: 144.

⁷² Fazl Hassan Abbas, *Kasasu'l-Kur'ani'l-Kerim* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2010), 392.

⁷³ Hasan b. Salih et-Hamîd, *Sünenullahi fi'l-umem*, 134-135.

⁷⁴ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Sa'âlibî, *el-Kinayetu ve't-tariz*, thk. Ayşe Hüseyin Ferid (Kahire: Dâru'l-Enbâ, 1998), 43.

konulmaktadır. Bazen insanın bir takım ahlâkî olmayan durumları, odun taşıma, ellerin zincirle boyna bağlanması, ellerini tümüyle açma gibi ifadelerle beyan edilmiştir.⁷⁵ Örneğin, نَسَاؤُكُمْ حَزْبٌ لَكُمْ “Kadınlarınız sizin için bir tarla gibidir” (el-Bakara 2/223) âyetinde cinsel ilişki tarla olarak, وَلَكِنْ لَا تُؤَاعِدُوهُمْ سِرًّا “Fakat gizli bir vaatte bulunmayın” (el-Bakara 3/235) âyetinde nikâh kıyma gizli vaat, عَصُوا عَلَيْكُمْ الْأَنْمَالَ مِنَ الْغَيْظِ “Kızgınlıktan parmaklarını ısırırlar” (Âl-i İmrân 3/119) âyetinde derin üzüntü parmakları ısırma hareketiyle ortaya konulmaktadır. Ayrıca Hz. İsa ve annesi Meryem’in tuvalet ihtiyaçlarını gidermek zorunda olan varlıklar oluşu كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ “Her ikisi birlikte yemek yerlerdi” (el-Mâide 5/75) âyetinde yemek yemek şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁶ Böylelikle iddia edildiği gibi Hz. İsa’nın Allah’ın çocuğu ve ilâh olmadığı, insanların anlayabileceği bir netlikle ifade edilmiştir. Kinayeli üslup düz anlatımdan daha çok anlam zenginliği oluşturur. Çünkü düz anlam, büyük oranda anlam daralmasına götüren bir hitaptır.

4. 6. Hukuk ve Ahlâk Bütünlüğü

Kur’an’ın ahlâkî tefsirini mümkün kılan günlük ve toplumsal hayatta hukuk ve ahlâk kavramlarının merkezî bir yere sahip olmasıdır. İnsanlarla ilişkiler genelde bu kavramlar çerçevesinde değerlendirilir. Herhangi bir konuda aldatma ve benzeri durumlar gerçekleştiğinde söz konusu kişi bu kavramlarla ifade edilir. Bireysel hayatta olduğu gibi toplumsal hayat için de aynı şey söz konusudur. Aslında insanlığın tarihsel süreçte yaşadığı olay ve durumların tümü bu çerçevede söz konusu edilmektedir.⁷⁷ Ayrıca din, hukuk ve ahlâk kavramlarının birbiriyle irtibatı söz konusudur. Şöyle ki din hem ahlâkî hem de hukuku kapsarken ahlâk hukuku ihtiva etmektedir. Ahlâk ile hukuk o kadar iç içedirler ki onları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zordur. Çünkü her ikisi de insanın davranışlarını konu edinir ve toplumsal düzenin korunmasını amaçlar. Ancak metot açısından hukuk ile ahlâk arasında bazı farklar söz konusudur. Ahlâk, özgür iradeyle, bilerek ve isteyerek gerçekleşen davranışları konu edinir ve bunları iç kontrol mekanizması olan vicdan ile denetler. Bunun neticesinde meydana gelen davranışlar insanı ve toplumu rahatsız etmediğinden hukuka uygun olurlar ve hukukun işini kolaylaştırırlar. Öte yandan ahlâkın bu manevi etkinliği yanında hukukun da birtakım yaptırımları vardır. Bu açıdan hukuk da ahlâkî değerlerin

⁷⁵ Detaylı bilgi için bk. Ahmed Fethî Ramazan el-Hayyânî, *el-Kinâyetu fi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Ammân: Dâru Ğaydâ, 2014), 7-8.

⁷⁶ Muhammed Câbir Feyyâd, *el-Kinâye* (Cidde: Dâru'l-Menâre, 1989), 28-35.

⁷⁷ İsmail Kılhoğlu, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları, 1988), 4.

gerçekleşmesine yardımcı olmuş olur.⁷⁸ Başka bir deyişle din iyi ve kötüyü belirler. Ahlâk dinin bir hayat tarzı haline dönüşmesine katkıda bulunur. Hukuk ise önleyici kurallarıyla bu yöndeki ihlallerin oluşmasını engeller. Dinin müeyyidesi sevap-günah şeklinde olurken ahlâkın yaptırımı bireyin ve toplumun vicdanıdır. Bu da toplumun veya bireyin kınaması, yadırgaması ve dışlamasıyla kendini gösterir. Hukuk ise normatif kurallar koymakla ahlâkî değerlerin ihlal edilmemesini amaçlar.⁷⁹

Bütün bunlar, hukuk ve ahlâkın konu açısından birbiriyle sıkı ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Çünkü “Adam öldürmenin yasaklanması, yükümlülüklerin yerine getirilmesi, devletlerin antlaşmalara, eşlerin birbirine sadakat yükümlülükleri... akrabalara yardım borcu gibi buyruklar hem ahlâk alanında hem de hukuk alanında geçerlidir.”⁸⁰ Dolayısıyla Kur'an'da farklı rakamlarla ifade edilen ahkâm âyetlerinin ilk etapta ahlâkî boyutlarının olmadığı akla gelse de bu âyetlerin uygulamasıyla meydana gelen etkiler onların da ahlâkî yönlerinin bulunduğunu göstermektedir. Namazın insanı kötülükten koruması (el-Ankebût 29/45), zekâtın insan zihnini ve kalbini olumsuz düşünce ve duygulardan temizlemesi (et-Tevbe 9/103), orucun (el-Bakara 2/183) ve haccın insanı takvaya götürmesi (el-Hac 22/38) gibi ahkâm âyetlerinin doğurduğu sonuçlar onların da ahlâkî boyutunun göstergesidir. Aynı şekilde muamelele ilgili işlemler, dürüstlük, adalet, ihsan, emanet, merhamet, ilim, siyaset, iktisat ve savaşla ilgili hükümlerin de ahlâkî yönleri vardır.⁸¹ Bu sebeple Müslüman bir bireyin, Allah, insan, toplum, hayvan ve hatta cansız varlık ile ilişkisinin tümü ahlâkî değerler kapsamında değerlendirilmektedir.⁸² Dolayısıyla ibadet, muamelele, ticaret, akitler, ekonomi, adalet, emanet, zayıfı koruma ve aldatmayı ortadan kaldırma ile ilgili hükümlerin bir takım ahlâkî değerlerin olduğunu söylemek mümkündür.⁸³

⁷⁸ Zeki Yaka, “İslam Hukukunda Ahlâkın Hukuk İçindeki Yeri ve Hukukun Tesir Gücüne Etkisi” *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu* (Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015), 378-395.

⁷⁹ Saffet Köse, “Hukuk mu Ahlak mı? –İslam Nokta-i Nazarından Din-Hukuk İlişkisi Bir İnceleme–”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, 17 (2001): 15-50.

⁸⁰ İsmail Kılhoğlu, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, 328.

⁸¹ Yusûf el-Karadâvî, *Devru'l-kiyemi ve'l-ahlâk fi'l-iktisâdi'l-İslâmî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 8.

⁸² Halid b. Cüma b. Osman el-Harrâz, *Mevsûatu'l-ahlâk* (Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 2009), 22.

⁸³ Câsır 'Avde, *Makâsîdu's-şerîa* (London: el-Ma'hedu'l-'âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, t.y.), 109.

Sonuç

Kur'an, insanın varlık ve toplumla ilgili doğru bir bilinç ve tasavvur sahibi olmasını amaçlamaktadır. Hakkı, adaleti, özgürlüğü ve insanlık onurunu muhafaza etmeyi içselleştirmiş, dünyanın imar ve ıslahını bu minvalde gerçekleştirecek donanımda bir şahsiyet ve toplum modeli inşa etmeyi hedeflemektedir. İlk günden itibaren bu maksatla Kur'an hakkında çok yönlü lugavî, fikhî ve edebî çalışmalar yapılagelmiştir. Bu yönde birçok tefsir metni yanında şerh, hâşiye ve talik türünden binlerce eser kaleme alınmıştır. Ancak ondört asır boyunca ahlâk eksenli müstakil ve mütakâmil bir tefsir çalışması yapılmamıştır. Aslında Kur'an'ın temel amacı olan tevhid ve ahlâkî değerler ekseninde birey ve toplumun ıslahını gaye edinen bir yeni tefsir türüne ihtiyaç olduğu açıktır.

Yapılan ilmî çalışmalarda ahlâkın insan yaratılışında var olduğu veya çevreden kazanılan ve düşünmeden davranışlara dönüşme etkisine sahip bir meleke olduğu ifade edilmektedir. Ahlâkın oluşumunda fitrat ve çevrenin etkisi ön plana çıkarılsa da vahyin getirdiği değerlerin rolü inkâr edilemez. Vahiy kaynaklı ahlâk ilkeleri bağlamında Kur'an söz konusu sürecin tamamlayıcısı mahiyetindedir. Buna göre bir davranışın ahlâkî olup olmadığına akıl ile vahyin birlikte karar vermesi gerekmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki ahlâk ile ilgili yapılan tanımlar Kur'an ahlâkını ve ahlâkî tefsiri yansıtacak mahiyette değildir. O halde Kur'an'ın ahlâkî tefsirinin mahiyetini, ilke ve esaslarını ortaya koyan bir tanıma ihtiyaç vardır. Buna göre Kur'an'ın ahlâkî tefsirini; Fâtiha'dan Nâs sûresine kadar tevhid ve ahlâk merkezli erdemli bireyin ve erdemli toplumun inşasını gaye edinen bir tefsir olarak tanımlamak mümkündür. Tarihî süreçte oluşmuş lugavî, fikhî, kelâmî vb. tefsir müktesebatını söz konusu tefsirin kaynakları olarak düşünmek mümkündür. Çağımızda Kur'an'ın ahlâkî değerlerinin hayat ile yeniden buluşabilmesi için böyle bir tefsir türüne ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca böyle bir tefsir Kur'an'ın içerdiği tevhit merkezli ahlâkî değerlerin toplumla paylaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada söz konusu tefsirin imkânını ve lüzumunu ortaya koyan delillerin neler olduğu temellendirilmeye çalışılmıştır. Kur'an'ın insanlık için bir hidayet kaynağı olması, insanın bütün hayatını kuşatması, keza Hz. Aişe'nin, Hz. Peygamber'in ahlâkını -bireysel ve toplumsal davranışlarını- Kur'an ahlâkı olarak nitelemesi, Kur'an'ın ahlâk merkezli bir kitap olduğunu göstermektedir. Böyle bir tefsire dayanak teşkil edecek diğer temel unsurlar, Kur'an'da Allah'ın sıfatlarının

yoğun bir şekilde yer alması, kıssaların Kur'an'ın üçte birini oluşturan kıssaların, Kur'an'ın üslubunun bir bütün olarak ahlâkî oluşu ve ahkâm ayetlerinin Kur'an'da yer almasıdır. Zira hukuk ile ahlâkî değerlerin birbiriyle sıkı ilişkisi olduğu müslemeldir.

Çalışmamızın temel maksadı, Kur'an'ın ahlâkî tefsirinin mümkün ve lüzumlu olduğunu temel dayanaklarıyla ortaya koymaktır. Ancak ahlâkî bir tefsirin yapılabilmesi için öncelikle bu yeni tefsir türünün metodolojisinin ortaya konulması ve en azından örnek bir sûre bazında ahlâkî tefsirin yapılması gerekmektedir. Bu yönde yapılacak ilmî çalışmalar ahlâkî tefsir türünün oluşumuna ve gelişimine katkı sunacaktır.

Kaynakça

- Abacı (Yılmaz), Fatma. Kur'an Kıssalarının Ahlaki Boyutu. (Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
- Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*. Ankara: Nur Yayınları, 1991.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabi, ts.
- Aşkar, Ömer b. Süleyman b. Abdullah. *el-Akide fi'l-Allah*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1999.
- 'Avde, Câsır. *Makâsîdu'ş-şeria*. London: el-Ma'hedu'l-'âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, ts.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kubrâ*. Thk. Muhammed Abdükâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi'u's-saîh*. Thk. Zühery b. Nâir. Beyrut: Dâru't-Tavka, 1422.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan. *Fıkhu's-sîre*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Büyük, Celal. *Ahmed Hamdi Akseki'nin Ahlak Felsefesinde Vicdan ve Ahlâkî Müeyyide*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Matbaası, 2019.
- Cürcânî Alî b. Muhammed b. Alî. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-Arabî, ts.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. *Kur'an'ın Geliş ortamında ahlâk ve insan ilişkileri*. İstanbul: KURAMER yayınları, 2017.
- Dırâz, Abdullah. *Dustûru'l-ahlâk fi'l-Kur'an*. Thk. Abdussâbur Şâhin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Dırâz, Mahammed Abdullah. *Dustûru'l-ahlâk fi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1973.
- Ebû 'Avde, 'Avde Halîl. *et-Tatavvuru'd-delâli beyne'ş-şiri'l-câhilî ve luğati'l-Kur'an*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1980.
- Ebû Dâvut, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: el-mektebetü'l-Asriyye, ts.

- Ebû Mansûr, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâ'il es-Sa'âlibî. *el-Kinâye ve't-t'arîz*. Thk. Ayşe Hüseyin Ferid. Kahire: Dâru'l-Enbâ, 1998.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed. *Zehretu't-tefâsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Emîn, Ahmed. *Kitâbu'l-ahlâk*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1931.
- Eren, Cüneyt. "Kur'an Ahlakı Olarak Kinaye". *Diyanet İlmi Dergi* 46/2 (2010): 97-107.
- Erul, Bünyamin. "Kur'an'da Ahlâkî değerler, XI, Kur'an Sempozyumu Ankara". *Fecir Yayınları*. (2007): 133-153.
- Fazl Hassan Abbas. *Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2010.
- Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî. *İtticahâtu't-tefsîr fi'l-Karni'l-İşrîn*. Rıyâd: Dirâsetu İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâi ve'l-İrşâd, 1406.
- Ferâhî, Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ensârî. *Müfredâtü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 2002.
- Ferâhîdî, Halîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Aḥmed. *Kitabu'l-'ayn*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Feyyâd, Muhammed Câbir. *el-Kinâye*. Cidde: Dâru'l-Menâre, 1989.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Maksadu'l-esnâ fi şerhi ma'ânî esmaillahi'l-husnâ*. Thk. Bessâm Abdolvahhab el-Câbî. Beyrut: Dâru İbn Hazım, 2003.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu Ulûmiddin*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985.
- Güven, Şahin. *Erdemli Toplumun İnşası (Hücürât sûresi tefsiri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Hâlidî, Salâh Abdulfettâh. *İtâbu'r-Resûl fi'l-Kurân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hamîd, Hasan b. Salih. *Sünenullahi fi'l-umem*. Mısır: Dâru'l-Hedyi'n-Nebeviyyi, 2011.
- Harrâz, Hâlid b. Cüma b. Osman. *Mevsu'âtu'l-ahlâk*. Kuveyt: Mektebetu Ehli'l-Eser, 2009.
- Hasenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî. *Şerhu'l-esmâi'l-husnâ*. Thk. Nezzâr Hammâdî. Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 2008.
- Hatîb, Mu'tezz. "Ayâtu'l-Ahlak' inde'l-mufessîrin". *Journal of Islamic Ethics*. 1 (2017): 83-121.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-tefsîr*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1424.
- Hayyânî, Ahmed Fethî Ramazan. *el-Kinâye fi'l-Kur'an-i'l-Kerîm*. Ammân: Dâru Ğaydâ, 2014.
- Izutsu, Tohihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*. Çev: Salahattin Ayaz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdîlkâdir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunûs: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî. *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzil*. Thk. Muhammed Abdülmün'im el-Yûnusî ve İbrâhim Atve İvaz. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1973.

- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Makâyisu'l-Luğa*. Thk. Abdusselâm Muhammed Harûn. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Medâricu's-sâlikîn*. Thk. Muhammed el-Mu'tasımibillah. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 2003.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tehzîbü'l-ahlâk*. Thk. 'İmâd el-Hilâlî. Beyrut: Menşurâtu'l-Cümel, ts.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. Thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Karadâvî, Yusûf. *Devru'l-kiyemi ve'l-ahlâk fi'l-iktisâdî'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1995.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vil*. Thk. Muhammed Bâsî Uyûnu's-suûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Kaya, Mehmet. "Kur'an'da Gençler Aracılığıyla Verilen Ahlakî Mesajlar". Sinop Üniversitesi Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu. (Sinop: İkizler Matbaası,2016).
- Kılıçoğlu, İsmail. *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları, 1988.
- Köse, Saffet. "Hukuk mu Ahlak mı? –İslam Nokta-i Nazarından Din-Hukuk İlişkisi Bir İnceleme-". İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi. 17 (2001): 15-50.
- Kutub, Seyyid b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî. *Fî Zılâli'l-Kur'an*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2004.
- Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkandî. *Tevilâtu ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Thk. Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdulhalîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Metrafî, Uveyyid b. Ayyâd b. Ayyîd. *Âyâtu itâbi'l-Mustafâ fi dâvi'l-ismetî ve'l-ictihâd*. Mekke: Mektebetü'l-Fehd, 2005.
- Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Asdubâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Naim, Ahmed. *İslam Ahlâkının Esasları*. Ankara: Diyanet Vakıf Yayınları, 2014.
- Şarâvî, Muhammed Mutevellî. *Tefsîru's-Şarâvî*. Mısır: Metâbiu Ahbâri'l-Yevm, 1997.
- Şeref, Abdurrahman. *Ahlak İlmi*. İstanbul: Elis Yayınları, 2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vasît*. Beyrut: er-Risâle, 1987.
- Urumî, Muhammed Emîn b. Abdullah. *Hadâiku'r-rûh ve'r-reyhân fi rivâyi ulûmi'l-Kur'an*. Thk. Hâşim Muhammed Alî b. Hüseyin Mehdî. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Vâilî, Tarafe b. el-Abd b. Sufyan el-Bekrî. *Divânu Tarafe b. el-Abd*. Thk. Mehdî Muhammed Nârüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 2002.

Vatandaş, Celaleddin. "Kur'an'ın Hayata Mudahalesi (birey ve toplumu inşası), XI. Kur'an Sempozyumu". Ankara: Fecr Yayınları, 2008.

Yaka, Zeki. "İslam Hukukunda Ahlakın Hukuk İçindeki Yeri ve Hukukun Tesir Gücüne Etkisi" Geçmişten Geleceğe Ahlak. Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015, 378-379. ts.

Yavuz, Galip. "Kinayeli Üslubun Yorumsal Deęeri". C. Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/2 (2006): 331-390.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.

Zemařeri, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.

Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhîlu'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.